

Δημήτριος Καραμπερόπουλος

Οι πρόλογοι των ιατρικών βιβλίων του προεπαναστατικού αιώνα (1724-1821)

(Στον τιμητικό τόμο του Γιάννη Καρά)

Κατά τον προεπαναστατικό αιώνα και ιδιαίτερα κατά το δεύτερο μισό παρατηρείται μια προοδευτική αύξηση έκδοσης ελληνικών βιβλίων και ιδιαίτερα βιβλίων των θετικών επιστημών¹. Χαρακτηριστικά ο ιατρός Αναστάσιος Γεωργιάδης², ο μετέπειτα καθηγητής στην Ιατρική Σχολή του νεοϊδρυθέντος Πανεπιστημίου Αθηνών στον πρόλογο του βιβλίου που εξέδωσε το 1810 παρατηρεί ότι μετά την εποχή του Ευγενίου του Βουλγάρεως και του Νικηφόρου Θεοτόκη αυξήθηκε σημαντικά ο ρυθμός έκδοσης των βιβλίων: «*Αν γένη σύγκρισις των συγγραμμάτων ή μεταφρασθέντων βιβλίων εκ του καιρού των περικλεών Ευγενίου και Θεοτόκου μέχρι του νυν, προς εκείνα, άπερ προ ταύτης της εποχής κατά καιρούς εξέδίδοντο, έκαστος θέλει δυνηθή εξ αναλογίας να συμπεράνη την εν ημίσει αιώνι μεγάλην, ως προς τους προτέρους χρόνους, εν τω έθνει ημών γενομένην πρόοδον*». Μάλιστα ο ίδιος συγγραφέας επισημαίνει πως σημείο προόδου ενός έθνους στις τέχνες και τις επιστήμες είναι όταν αντίστοιχα βιβλία συγγράφονται ή μεταφράζονται στην ελληνική γλώσσα. Στην κατηγορία των βιβλίων των θετικών-φυσικών επιστημών της προεπαναστατικής εποχής περιλαμβάνονται και τα βιβλία που εκδόθηκαν με ιατρικά θέματα, των οποίων το περιεχόμενο έχει ιδιαίτερα μελετηθεί³.

Οι πρόλογοι στα βιβλία έχουν τύχει ιδιαίτερης μελέτης για τα διάφορα στοιχεία, που περιέχουν, και τα οποία πολλές φορές είναι

¹ Γιάννης Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 1991 και ιδιαίτερα το Κεφ. «Ο προεπαναστατικός αιώνας. Αιώνας αφύπνισης και διάδοσης των γραμμάτων», σελ. 81-130. Γιάννης Καράς, *Οι επιστήμες στην τουρκοκρατία. Χειρόγραφα και έντυπα*. Τόμος Γ', *Οι επιστήμες της ζωής*, Αθήνα 1994.

² Αναστάσιος Γεωργιάδης, *Ιωάννου Δανιήλου Μεσγέρου Ιατροφιλοσοφική ανθρωπολογία*, Βιέννη 1810, σελ. κγ'.

³ Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση στον ελληνικό χώρο 1745-1821*, Βιβλιοθήκη Ιστορίας της Ιατρικής, αρ. 1, εκδόσεις Σταμούλη, Αθήνα 2003.

συμπληρωματικά για το περιεχόμενο του βιβλίου, για τον συγγραφέα και γενικότερα για το πνευματικό περιβάλλον της εποχής τους. Ενδεικτικά μνημονεύουμε τις μελέτες, που έχουν κυκλοφορηθεί με τους προλόγους των μυθιστορημάτων⁴, των βιβλίων των θετικών επιστημών (Φυσικής, Χημείας και Μαθηματικών) της προεπαναστατικής εποχής⁵, και των βιβλίων που εκδόθηκαν στη Βενετία και Βιέννη⁶. Όμως ενώ για το περιεχόμενο των ιατρικών βιβλίων του προεπαναστατικού αιώνα, της εποχής της Νεοελληνικής Αναγέννησης έχει γίνει σχετική έρευνα και μελέτη, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι σχετικοί πρόλογοι των ιατρικών αυτών βιβλίων δεν έχουν συστηματικά διερευνηθεί και τώρα επιχειρείται με την παρούσα εργασία.

Είκοσι ένα από τα είκοσι εννέα ιατρικά βιβλία, που κυκλοφορήθηκαν κατά τον προεπαναστατικό αιώνα, περιέχουν προλόγους, τους οποίους υπογράφουν οι συγγραφείς ή οι μεταφραστές ή οι τυπογράφοι. Οι πρόλογοι συνήθως είναι σύντομοι (σελ. 1-4), και μερικές φορές με αφιερώσεις, ενώ σε δύο βιβλία εκτείνονται έως 40 σελ και σε άλλα τέσσερα έως 15 σελ. Στους προλόγους γράφουν για το γένος, την πατρίδα, την ιατρική, τη γλώσσα, την αρχαία ελληνική ιατρική κληρονομιά, για προσωπικά τους θέματα, για τη ζωή τους, για την οικογένειά τους, για το λαό και γενικά δίνουν το κλίμα της εποχής. Στη συνέχεια αναπτύσσονται ιδιαίτερες πτυχές των προλόγων αυτών, που δείχνουν τους προβληματισμούς και τα ενδιαφέροντα των συγγραφέων τους.

«Να ωφελήσω το Γένος μου». Κοινό σημείο όλων σχεδόν των προλόγων είναι η έμφαση, που δίνεται, πως το ιατρικό βιβλίο εκδίδεται για την ωφέλεια των ανθρώπων, όπως ενδεικτικά σημειώνουμε σχετικές αναφορές: Για την *«ωφέλειαν των απόρων»* εκδίδει το *«Αντιδοτάριον»* ο ιατρός Σταύρος Μουλαϊμης και για *«να ωφελήσω το γένος μου»* γράφει στον πρόλογο του βιβλίου για τα φάρμακα, που μετέφρασε ο Αντώνιος Στρατηγός. Παρόμοια, δια *«την*

⁴ Παν. Μαστροδημήτρης, *Πρόλογοι νεοελληνικών μυθιστορημάτων 1830-1930*, Αθήνα, Δόμος, 1992.

⁵ Θεόδ. Μπεχράκης, Ευθύμιος Νικολαΐδης, *Στατιστική ανάλυση λεξικών δεδομένων: Οι πρόλογοι βιβλίων των θετικών επιστημών περιόδου Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών και Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών-ΕΙΕ., Αθήνα 1990.

⁶ Γεώργιος Πλουμίδης, *Πρόλογοι και κατάλογοι τυπογραφείων Βενετίας και Βιέννης (1668-1876)*, Αθήνα, Νότης Καραβίας, 1978.

ωφέλειαν ήτις θέλει προξενήσει τούτο μου το επιχείρημα εις το αγαπητόν μοι Γένος» παρατηρεί ότι εξέδωσε την «Διαιτητική» του και ο Κωνσταντίνος Μιχαήλ και ο Σπυρίδων Βλαντής που επανεκδίδει την Διαιτητική το 1809 σημειώνει στον πρόλογό του ότι «ανέγνων αυτό επιμελώς και εφάνη μοι κατά πολλά χρήσιμον εις το Γένος μας» και συμπληρώνει πως παρεκίνησε τον «φιλογενή τυπογράφον» να το επανεκδώσει «προς ωφέλειαν του κοινού». Επίσης «δια την ωφέλειαν του γένους» εξέδωσε το βιβλίο «Αυνανισμού επιτομή» στα 1777 και ο τυπογράφος Νικόλαος Γλυκός.

Παρόμοια ο Ιωάννης Νικολίδης για το βιβλίο του σχετικά την θεραπεία της μαλαφράντζας [=σύφιλη] χαρακτηριστικά σημειώνει «εγώ έγραφα αυτό το βιβλίον προς κοινήν ωφέλειαν του Γένους των Ρωμαίων και δια να επιτύχω σωστά τον σκοπόν μου, το έγραφα απλά ρωμαίικα δια να το καταλαμβάνει κάθε απλός Ρωμαίος και να λάβη όφελος από αυτό»⁷. Ο Κήρυκος Χαιρέτης ομοίως σημειώνει πως «προς κοινήν χρήσιν και ωφέλειαν» εξέδωσε το «Εγχειρίδιον περί της των ζώων οικονομίας». Επίσης ο Διονύσιος Πύρρος την Φαρμακοποιία του την εξέδωσε ως «ωφέλιμον και αναγκαίον εις το ημέτερον γένος» και ο τυπογράφος Μιχαήλ Γλυκός για το «Υγιεινατάριον» τονίζει ότι θα είναι «ευτυχής εάν και δια του πονηματίου τούτου αξιωθώ να συνεργήσω εις την ωφέλειαν των φιλάτων μοι Ομογενών».

Ιδιαίτερα μερικοί συγγραφείς τονίζουν την σχετική έλλειψη στα ελληνικά βιβλίων με ιατρικό περιεχόμενο, όπως για παράδειγμα ο λόγιος Γεώργιος Ζαβίρας, ο οποίος στα 1787 επισημαίνει πως πολύ λίγα ιατρικά βιβλία υπάρχουν για να βοηθηθεί ο κόσμος και γι' αυτό και μετέφρασε από τα ουγγρικά το βιβλίο «Ιατρικαί παραινέσεις» του καθηγητού της Ιατρικής της Πέστης Σαμουήλ Ράτζ. Επίσης ο Ζαβίρας εξέδωσε την «Ονοματολογία Βοτανική» αναγράφοντας τα βότανα σε τέσσερις γλώσσες για να είναι σε θέση οι άρρωστοι να γνωρίζουν τα βότανα που οι γιατροί αναγράφουν στις συνταγές, που τους δίνουν για τις ασθένειές τους. Χαρακτηριστικά σημειώνει ότι εξέδωσε το «Βοτανικόν ονομαστικόν δια ωφέλειαν των περί τα τοιαύτα εραστών του γένους μας», συμπληρώνοντας ότι για πρώτη φορά εκδόθηκε «εις το γένος μας περί βοτανικής».

Την έλλειψη στα ελληνικά σχετικού βιβλίου για τα αφροδίσια νοσήματα, τη «μαλαφράντζα», όπως αποκαλεί τη σύφιλη, παρόμοια

⁷ Ιωάννης Νικολίδης, *Ερμηνεία περί του πως πρέπει να θεραπεύεται το γαλλικόν πάθος ήγουν η μαλαφράντζα*, Προοίμιον, Βιέννη 1794, σελ. 47.

και ο Ιωάννης Νικολίδης τονίζει χαρακτηριστικά ότι «μόνον εις τα ρωμαίικα δεν είχε εύγη εις το φως έως τώρα κανένα παρόμοιον βιβλίον, και μ' όλον τούτο και το γένος των Ρωμαίων έχει κατά το παρόν μεγάλην χρείαν από τοιαύτα βιβλία»⁸. Μάλιστα ο Γεώργιος Κοζάκης Τυπάλδος μεταφράζει από τα γαλλικά στα ελληνικά την ίδια χρονιά τη διδακτορική διατριβή του φίλου του «Περί χολερικών πυρετών», που είχε και την επιστημονική έγκριση των καθηγητών της Ιατρικής Σχολής του Παρισιού, και τούτο διότι τα όσα σύγχρονα επιστημονικά δεδομένα περιέχει η διατριβή αυτή θα πρέπει να γίνουν γνωστά στους Έλληνες, που λίγοι εξ αυτών γνωρίζουν τη γαλλική γλώσσα. Προσθέτουμε ότι στην απλή γλώσσα του λαού για να είναι κατανοητά τα όσα γράφονται, είναι η μετάφραση του βιβλίου «Νουθεσία προς τους εγκατοίκους της εξοχής περί των φαρμακίων» από τον Γεράσιμο Καρούσο, που εκδόθηκε στην Κέρκυρα το 1818.

Παράθεση προσωπικών στοιχείων. Μερικές φορές στους προλόγους οι συγγραφείς αναγράφουν και ορισμένα προσωπικά στοιχεία από τη ζωή τους, τα οποία εμπλουτίζουν τα βιογραφικά στοιχεία τους. Ο Σταύρος Μουλαϊμης γράφει στον πρόλογο ότι αφιερώνει το βιβλίο του «Αντιδοτάρον» στα 1724 «Τη Θεοτόκω και Αειπαρθένω Μαρία» διότι τον βοήθησε να περάσει τις δύσκολες εξετάσεις και να λάβει τον τίτλο του διδάκτορος, όπως γράφει «χωρίς ναύαγιον τον έσχατον και χαλεπότατον αγώνα και δεινήν εξέτασιν του Δοκτοράτου, πολλών σοφών και λογίων ανδρών ανθισταμένων και αντιλεγόντων μοι». Μάλιστα κατακρίνει τη συνήθεια των καθηγητών της Ιατρικής Σχολής της Πάδοβας, που έχουν «το παλαιόν και πάτριον εαυτών έθος, ίνα βασανίζωσι και δοκιμάζωσι τους πρωτοπείρους».

Στον πρόλόγο του βιβλίου του «Περί χολερικών πυρετών» ο ιατρός Ιωάννης Σεραφείμ μνημονεύει με συγκίνηση την απώλεια του πατέρα του, όταν ήταν ήδη έξι ετών, και τις άοκνες προσπάθειες της μητέρας του για την καλή του ανατροφή, καθώς και την σταθερή απόφασή του να σπουδάσει Ιατρική. Μάλιστα τονίζει ότι στην επιθυμία του να περατώσει τις σπουδές του «μύρια δυσνίκητα εμπόδια ανθίσταντο» στον σκοπό του αυτόν. Όμως προσπάθησε να πετύχει τον σκοπό και να λάβει τον τίτλο του διδάκτορος, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει διερωτώμενος, ότι αφού εισήλθε στην Ιατρική Σχολή «εις την στοάν του ναού των Θεραπευτικών επιστημών, δεν ήτο μικροψυχία

⁸ Ιωάννης Νικολίδης, *Ερμηνεία περί του πως πρέπει να θεραπεύεται...ό. π.*, σελ. 23.

να μη προχωρήσω και μέχρι του βωμού;». Στο ίδιο βιβλίο, ο μεταφραστής του, ο Γεώργιος Κοζάκης Τυπάλδος μας δίνει την πληροφορία ότι είχε φιλία και συνομιλούσε με τον Αδαμάντιο Κοραή.

Ο ιατρός Θωμάς Μανδακάσης στη διδακτορική του διατριβή στα 1757 καταχωρίζει ένα κείμενο αφιερωμένο στους συμπατριώτες του εμπόρους. Σε αυτό αναφέρει τον πόνο της ξενιτιάς του, που από παιδί, όπως γράφει, έχει φύγει και δεν έχει δει την πατρίδα του, την Καστοριά. Μάλιστα τονίζει ότι όπως οι έμποροι, οι «πραγματευτάδες», όπως τους αποκαλεί, μόλις περατώσουν τις εμπορικές τους εργασίες επιστρέφουν στην πατρίδα τους, έτσι και αυτός μετά τις σπουδές του θα μεταβεί στην πατρίδα του. Ο νόστος του ξενιτεμένου. Παρόμοια και ο Αναστάσιος Γεωργιάδης στην προσφώνησή του προς τον πατέρα του στο βιβλίο του *«Αντιπανάκεια»* γράφει ότι από της ηλικίας των δώδεκα ετών απουσιάζει από την πατρική εστία για τις σπουδές του. Επίσης στον πρόλογο μας δίνει την πληροφορία πως την πρώτη Σεπτεμβρίου 1806 στην Ιένα έλαβε το δίπλωμα της Ιατρικής.

Ο τυπογράφος Μιχαήλ Γλυκός, στο εισαγωγικό κείμενο του βιβλίου, που μετέφρασε από τα ιταλικά ο Σπ. Βλαντής, *«Υγιεινατάριον»*, Βενετία 1820, γράφει ότι διαβάζοντας το ιταλικό αντίτυπο, που είχε, βρήκε τα υγιεινά «Παραγγέλματα» πολύ ωφέλιμα, τα οποία εφήρμωσε στη ζωή του, όπως και άλλα, που ένας φίλος του ιατρός *«ανδρός περικλεούς»* του έλεγε, με αποτέλεσμα να φθάσει σε *«βαθύτατον γήρας, υγιής το σώμα, χωρίς να αισθάνωμαι σχεδόν το φόρτον της γηραλαίας ηλικίας μου»*.

Η γλώσσα των ιατρικών βιβλίων. Ιδιαίτερα σημαντικό θέμα των εξεταζόμενων προλόγων των ιατρικών βιβλίων του προεπαναστατικού αιώνα αποτελεί η μορφή της γλώσσας, που χρησιμοποιούν στη συγγραφή ή μετάφραση των βιβλίων τους. Το στοιχείο αυτό δείχνει και τον προβληματισμό των συγγραφέων για την καλύτερη μετάδοση των γνώσεων, ώστε να υπάρξει η σχετική ωφέλεια. Τα περισσότερα βιβλία, όπως επισημαίνουν οι συγγραφείς τους στους προλόγους, χρησιμοποιούν την απλή γλώσσα.

Ο Σταύρος Μουλαϊμης γράφει το *«Αντιδοτάριον»* μετά την παρότρυνση φίλων του *«εις κοινήν διάλεκτον»* και τούτο *«δια την του κοινού και αγελαίου λαού ωφέλειαν»*. Ο λόγιος Αντώνιος Στρατηγός στα 1745 απευθυνόμενος στον αναγνώστη, τονίζει ότι, *«εκ προαιρέσεως ηθέλησα να μιλήσω εις την κοινήν, και απλήν μας γλώσσα, δια να δυνηθής χωρίς δυσκολίαν να καταλάβης όλας εκείνα,*

οπού το συνταγμάτιον τούτο εις του λόγου του περιέχει». Μάλιστα συμπληρώνει ότι οι διάσπαρτες λέξεις αρχαιοελληνικές ή ακόμη και ιταλικές, που χρησιμοποίησε, αυτό έγινε διότι υπάρχει «μεγάλη στεναχωρία του απλού ιδιώματος» και επί πλέον διότι υπάρχει η «συγχισμένη ονομασία» για τις αρρώστιες, τα θεραπευτικά μέσα και τα φυτά.

Ο Ιωάννης Αδάμης, στα 1756, στον πρόλογό του αναφέρει ότι το σχετικό βιβλίο για τα φάρμακα είχε μεταφραστεί «εις την αρχαίαν ελληνικήν διάλεκτον»⁹ «οπού δεν την γροικούν όλοι με το να είναι δυσκολονόητος». Γι' αυτό και μετά τις παραινέσεις του εμπόρου «Ζαφειράκη Δημητρίου» το βιβλίο το μετέφρασε «εις απλήν ρωμαϊκήν φράσιν», την οποία χρησιμοποιούν «οι σημερινοί Γραίκοι, δια πρόχειρον των εντυγχανόντων κατάληψιν τε και ωφέλειαν». Ο τυπογράφος Νικόλαος Γλυκός σημειώνει ότι το βιβλίο «Αυνανισμού επιτομή» μεταφράστηκε «δια την του γένους ωφέλειαν» από τα γαλλικά «εις την ημετέραν απλήν διάλεκτον», καθώς και ο Γεώργιος Ζαβίρας εις την «απλήν γλώσσαν» έγραψε το «Βοτανικόν Ονομαστικόν» στα 1787, προτρέποντας ωστόσο τους αναγνώστες να ονομάζουν τα βότανα «ελληνικά, καθώς κάνουσιν εις τα περισσότερα και πάσαι αι γενεαί της Ευρώπης, οπού είναι η αληθής και κυρία γλώσσα του γένους σου» αποφεύγοντας κάθε ξένη ονομασία τους.

Ο ιατρός Κων. Μιχαήλ την «Διαιτητική» του την γράφει «εις την καθ' ημάς διάλεκτον», όπως επίσης και το άλλο του βιβλίο «Εγχειρίδιον του εν ιατροίς σοφωτάτου Τισσότου», και επί πλέον προσθέτει ότι απέφυγε κατά το δυνατόν «το πολλά χυδαϊκόν και συμφερτώδες ύφος» και τούτο, όπως επεξηγεί, «δια να μη φανώ εις πολλούς πάντη αηδής τα και άχαρις». Ίσως να είχε υπ' όψιν του το εκδοθέν την ίδια χρονιά, το 1794, βιβλίο του Ιωάννη Νικολίδη για τη θεραπεία της μαλαφράντζας (=σύφιλης), για το οποίο ο συγγραφέας σημειώνει, «εγώ έγραψα αυτό το βιβλίον προς κοινήν ωφέλειαν του Γένους των Ρωμαίων και δια να επιτύχω σωστά τον σκοπόν μου, το έγραψα απλά ρωμαίικα δια να το καταλαμβάνει κάθε απλός Ρωμαίος και να λάβη όφελος από αυτό»¹⁰. Μάλιστα στη συνέχεια προσθέτει ότι μεταχειρίστηκε και λέξεις «τουρκορωμαίικες ή φραγκορωμαίικες» και επί πλέον χρησιμοποίησε «τα κοινά ονόματα των μελών του

⁹Δαβίδ Σαμουήλ Μαδαί, *Σύντομος διήγησις περί φαρμάκων...εκ της Γερμανικής γλώσσης εις την Ελληνικήν μετέφρασεν* Αύγουστος Θεόφιλος Μαίηρ της Φιλοσοφίας διδάσκαλος, Άλλη, 1752.

¹⁰ Ιωάννης Νικολίδης, *Ερμηνεία περί του πως πρέπει να θεραπεύεται...*, ό.π., σελ. 47.

ανθρώπου», παρά το ότι, όπως παρατηρεί αυτή του η τακτική θα προκαλούσε στην ακοή και ανάγνωση «μεγάλην αηδίαν και μάλιστα εις τους πάρα χρηστοθήεις και σωφρονεστέρους και απλουστέρους του γένους». Προσθέτει ακόμη ότι το έγγραψε δια τους «ιδιώτας και απλούς ανθρώπους» και όχι για του «διδασκάλους της Ιατρικής» και ότι για να γίνει σωστή διαφώτιση του λαού επισημαίνει πως τα ιατρικά βιβλία «να είναι εις τέτοιον τρόπον συνθεμένα, οπού να ημπορή κάθε απλός άνθρωπος και να τα καταλαμβάνη και να τα μεταχειρισθή εύκολα»¹¹.

Ενδιαφέρουσα είναι η συζήτηση που γίνεται περί γλώσσας από τον Αναστάσιο Γεωργιάδη στον πρόλογο του βιβλίου «*Ιατροφιλοσοφική ανθρωπολογία*», 1810. Διερωτάται πιο «ύφος της καθ' ημάς ελληνικής γλώσσας» θα έπρεπε να μεταχειρισθεί στα κείμενά του, προσθέτοντας πως «άλλοι μεν μεταχειρίσθησαν ύφος υψηλόν και μάλλον τω αρχαίω ελληνικώ πλησιάζον, άλλοι δε εξ εναντίας ταπεινόν και χυδαίον. Άλλοι και τα δύο ενούντες». Και πράγματι στα ιατρικά βιβλία και στους προλόγους συναντούμε και τις τρεις αυτές μορφές, τις ακραίες μορφές γλώσσας, την αρχαία και την πολύ απλή λαϊκή, ωστόσο στα περισσότερα οι συγγραφείς ακολουθούν τη μέση οδό, μια κοινή ελληνική γλώσσα. Τονίζει επίσης ότι προσπάθησε να αποφύγει τις ξένες λέξεις και μερικές φορές έπλασε νέες λαμβάνοντας στοιχεία από την αρχαία ελληνική, για να αποδώσει την νεώτερη επιστημονική ορολογία, όπως χαρακτηριστικά γράφει, «η γλώσσα ημών, ως εστερημένη τεχνών και επιστημών, ουδέ λέξεις τεχνικάς και επιστημονικάς έχει, και χρείας ούσης, πρέπει να δανεισθή αυτάς εκ της μητρός της ελληνικής [αρχαίας]». Παρατηρεί ωστόσο ότι από τα προγονικά αγαθά το μόνο που διασώσαμε και μπορούμε να καυχηθούμε στα «πεπαιδευμένα έθνη είναι η προπατορική ημών γλώσσα»¹².

Συνθήκες έκδοσης των ιατρικών βιβλίων. Στους προλόγους αναγράφονται μερικές φορές και πληροφορίες σχετικά με τις συνθήκες έκδοσης των ιατρικών βιβλίων. Ο ιατρός Σταύρος Μουλαϊμης σημειώνει στον πρόλογό του ότι τον παρότρυνα φίλοι για να γράψει το «*Αντιδοτάριον*» και ότι ο συμπατριώτης Ηπειρώτης

¹¹ Ιωάννης Νικολίδης, *Ερμηνεία περί του πως πρέπει να θεραπεύεται...ό. π.*, σελ. 29.

¹² Αναστάσιος Γεωργιάδης, *Ιατροφιλοσοφική ανθρωπολογία*, 1810, σελ. ιζ'.

έμπορος «Παναγιώτης Σαράφης»¹³ χρηματοδότησε την έκδοση. Ομοίως ο λόγιος Αντώνιος Στρατηγός παρακινήθηκε από τον Ιωάννη Χαρβούρη και τον ιατρό Γεώργιο Μορμόρη να μεταφράσει και να εκδώσει το βιβλίο για τους πυρετούς, όπως και ο Ιωάννης Αδάμης από τις παραινέσεις του εμπόρου Ζαφειράκη Δημητρίου μετέφρασε στην απλή γλώσσα το βιβλίο σχετικά με τα χρησιμοποιούμενα φάρμακα.

Ο Κωνσταντίνος Μιχαήλ όταν ακόμη ήταν φοιτητής στην Ιατρική Σχολή της Βιέννης διάβαζε τα βιβλία του διάσημου ιατρού της Λωζάννης Samuel Andre Τισσότ (1728-1797), τα οποία είχαν μεταφραστεί σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες, και το σχετικό με την υγεία των ανθρώπων άρχισε να το μεταφράζει και το πρόσφερε, όπως σημειώνει, σε «πολλούς αξιόλογους άνδρας, οίτινες ιδόντες αυτό με παρεκίνησαν να το εκδώσω εις τύπον». Παρόμοια και για την έκδοση του βιβλίου του «Διαιτητική» γράφει ότι «υστερούμεθα τοιούτου βιβλίου εις την καθ' ημάς διάλεκτον» και για την ωφέλεια που θα είχαν οι συμπατριώτες του εξέδωσε το βιβλίο αυτό «δαπάνη φιλική», με οικονομική δηλ. ενίσχυση φίλων του, όπως γράφει στον τίτλο του βιβλίου του. Επίσης ο Γεώργιος Ζαβίρας κάνει γνωστό ότι με την οικονομική ενίσχυση του αδελφού του Κωνσταντίνου εξέδωσε τα βιβλία το 1787 «Ιατρικαί παραινέσεις» και «Ονοματολογία βοτανική», στην οποία μάλιστα ως συγγραφέα αναγράφει το όνομα του αδελφού του, ενώ είναι ουσιαστικά έργο δικό του¹⁴.

Δύο ήταν οι λόγοι που οδήγησαν τον ιατρό Ιωάννη Νικολίδη να γράψει και να εκδώσει το πολυσέλιδο βιβλίο του για την θεραπεία της μαλαφράντζας (=σύφιλης): ο πρώτος ήταν τα «καθημερινά παρακαλέματα» φίλων του στη Βιέννη, όπως και άλλων με επιστολές τους τον παρακαλούσαν να γράψει και να εκδώσει αυτό το βιβλίο «εις τα ρωμαίικα προς όφελος της Κοινότητος». Και ο δεύτερος λόγος ήταν το γεγονός ότι στην καθημερινή του ιατρική πράξη έβλεπε πολλούς και ιδιαίτερα νέους να πέφτουν στα «χέρια τολμηρών και ασυνειδήτων και πομπιωμένων τζαρλατάνων ή λωλών γυναικαρίων, από τους οποίους σακατεύονται». Επί πλέον ήταν και η άποψή του πως μόνο με

¹³ Ο έμπορος Παναγιώτης Σαράφης είχε χρηματοδοτήσει και την έκδοση της Γεωγραφίας του Μελετίου. Βλ. E.Legrand, *Bibliographie Hellenique*, 18^{οο} αι., τόμ. I, αρ. 179, σελ. 211-217.

¹⁴Σχετικά βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή ιατρική γνώση..., ό.π.*, σελ. 71, υποσημ. 38. Νίκος Βλάχος, «Υπάρχει φιλολογικό πρόβλημα για την "Όνοματολογία Βοτανική" του Γ. Ζαβίρα;», *Ο Εραμιστής*, τόμ. 12 (1877), σελ. 17-27.

την έκδοση σχετικών βιβλίων είναι δυνατόν να γίνει η διαφώτιση του λαού και κατ' αυτόν τον τρόπο «να εμποδισθή το πάθος της μαλαφράντζας»

Ο Κήρυκος Χαιρέτης το 1798 μας δίνει την πληροφορία στον πρόλογό του πως το βιβλίο του πριν από την έκδοση το διάβασαν και ενέκριναν την έκδοση του καθώς και τη μετάφρασή του στα Ιταλικά, ο Ιωάννης Χαρβούρης (1722-1801) καθηγητής της «Πρακτικής Θεραπείας» στο Τορίνο και Παρίσι, ο Μάρκος Χαρβούρης (1731-1808) καθηγητής ης Χημείας στην Πάδοβα και ο Βικέντιος Μαλακάρνε (V. Malacarne, 1744-1816), καθηγητής της Χειρουργικής στην Πάδοβα. Ο Διονύσιος Πύρρος για την «*Φαρμακοποιία*» του αναφέρει στον πρόλογό του ότι την εξέδωσε για να μη φανεί «ως ετώσιον άχθος της γης» και να είναι σύμφωνα με τις περιστάσεις και της ανάγκες της πατρίδος, η οποία απαιτεί πράξη «*από κάθε αισθαντικόν και ειλικρινή Έλληνα*». Το βιβλίο «*Περί συντηρήσεως υγείας στομάχου*» του ιατρού Κωνσταντίνου Δάρβαρι εκδόθηκε το 1814 με την οικονομική ενίσχυση «*του ευγενεστάτου άρχοντος μεγάλου Ποστελνίκου κυρίου Αλεξάνδρου του Μαυροκορδάτου*», για την ωφέλεια που θα προξενήσει στο γένος η έκδοση αυτή, όπως σημειώνει ο επιμελητής της έκδοσης Μανουήλ Βερνάρδος και τυπογράφος της «*Ελληνικής Τυπογραφίας*» του Ιασίου.

Σχολεία και εκπαίδευση. Σε δύο προλόγους γίνεται αναφορά στην προσφερόμενη εκπαίδευση στον ελληνικό χώρο. Συγκεκριμένα ο ιατρός Ιωάννης Σεραφείμ στον πρόλογο της διδακτορικής του διατριβής, που υποστήριξε στην Ιατρική Σχολή του Παρισιού και μεταφράστηκε στα ελληνικά το ίδιο έτος το 1815, σημειώνει ότι για την απόκτηση της γνώσης είχαν δημιουργηθεί «*σχολεία όπου διδάσκονται η Φιλολογία, τα Μαθηματικά και η κυρίως λεγομένη Φιλοσοφία*». Μάλιστα επισημαίνει ότι τα σχολεία στο Βουκουρέστι και Ιάσιο έχουν καλή φήμη και υποστηρίζονται από τους Ηγεμόνες, τους Μητροπολίτες και τους Άρχοντες, και πως οι διδάσκοντες σε αυτά τα Σχολεία «*προξενούσι τιμήν και δόξαν εις των Γραικών το γένος*». Ωστόσο συμπληρώνει ότι πουθενά σε όλη την επικράτεια των Οθωμανών δεν διδάσκονται «*αι περί την ιατρικήν επιστήμην*». Γι' αυτό και μετέβη στο Παρίσι όπου διδάσκονται οι ιατρικές επιστήμες «*υπό αρίστων Προφεσσόρων*».

Ο ιατρός Χαιρέτης στο αφιερωματικό κείμενο στον θείο του ιατρό Δημήτριο Χαιρέτη του βιβλίου του, που εξέδωσε στη Βενετία το 1798, γράφει ότι του συνιστούσε να πάει κατ' ευθείαν στο

Πανεπιστήμιο για τις σπουδές του και ότι «*πάντη ανωφελώς κατηνάλισκον το άνθος της νεότητός μου*» για τέσσερα χρόνια για την σχετική προετοιμασία. Γι' αυτό τονίζει πως αρκετοί «*φιλομαθείς των Ελλήνων παίδες*» θα βρίσκονται τώρα στην ίδια «*δυστυχεστάτην κατάστασιν*» και μακάρι να μπορούσε να περιέλθει όλη την πατρίδα του «*την πάλαι μεν πολυθρύλλητον, νυν δε πολυθρήνητον Ελλάδα*» και να διακηρύξει σε όλους τους νέους να μην χάνουν το άνθος της ηλικίας τους «*προσμένοντες να γυμνασθώσιν υπό αγυμνάστων*». Αλλά να τρέξουν στα Πανεπιστήμια της Ευρώπης, «*μετά μεγάλης σπουδής, όπου εισίν αι Μούσαι, αι Ακαδημιαί, οι άριστοι κατά πάσας τας επιστήμας των διδασκάλων, δια να λάβωσι παρ' αυτών, οικειώ πόνω, το ποθούμενον της σοφίας πολύτιμον και άσυλον θησαύρισμα*».

Παλαιά και τωρινή κατάσταση της Ελλάδος. Στο εισαγωγικό του κείμενο ο Ιωάννης Στρατηγός αναπολεί τη παλαιά δόξα της Ελληνικού γένους, «*Ηξεύρω πως από το ελληνικόν μας γένος ευγήκαν μίαν φορά αξιόλογοι και υπερθαύμαστοι νόες εις κάθε τέχνην και επιστήμην. Και τα συγγράμματα μοναχά του Ιπποκράτους και Γαληνού, δια να σιωπήσω τόσους άλλους αναριθμήτους άνδρας, τους οποίους θαυμάζει δίκαια η του χρόνου διαδοχή, αρκετά βεβαιώνουσιν εις τον κόσμον όλον το λαμπρόν και ευγενικόν όνομα της Ελλάδος*». Και συνεχίζει μνημονεύοντας «*την παρούσαν μεταβολήν των πραγμάτων*» εξ αιτίας της οποίας δεν μπορούν να καταλάβουν «*τα πολυάριθμα και δυσνόητα βιβλία εκείνων των παλαιών μας σοφών*» και να εφαρμόζουν τα διδάγματά τους. Μάλιστα περατώνει το εισαγωγικό του κείμενο λέγοντας για τη μεγάλη επιθυμία του να ωφελήσει το γένος του και να το βλέπει στολισμένο με εκείνη την πολυμάθεια εις την οποία «*απ' αρχής η αγχίνοια της φύσεώς του, και η ευμάθεια από κάθε άλλο ευγενικόν γένος θαυμασίως το edιάκρινον*» σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ορατίου, την οποία ο Αντώνιος Στρατηγός την μεταγλωττίζει στα ελληνικά,

*«Ευφύην Έλλησι πόρε, τροχαλώ τ' αγορεύειν
στόματι, Μούσα, κλέους εκτός, ελευθερίους».*

Ο Γεώργιος Ζαβίρας επισημαίνει πως ενώ οι «*παλαιοί εκείνοι και θαυμαστοί Έλληνες*» τίμησαν και αύξησαν την ιατρική επιστήμη, «*ημείς οι απόγονοι ολιγορήσαμεν και την υστερηθήμεν παντελώς*», λέγοντας μάλιστα πως αυτή η διαπίστωση του «*είναι μία αλήθεια οπού τελείως δεν χρειάζεται αποδείξεως*».

Σχετικά με τα δημοσιεύματα πολλών Ευρωπαίων, που κατηγορήσαν «*το ημέτερον γένος*», γράφει ο Αναστάσιος Γεωργιάδης

στον πρόλογο του βιβλίου της *«Ιατροφιλοσοφικής ανθρωπολογίας»*, όπου επί πλέον σημειώνει ότι μερικοί συγγραφείς υποστήριξαν πως είναι αδύνατον οι σύγχρονοι Έλληνες να εξισωθούν με τους παλαιούς Έλληνες στις τέχνες και τις επιστήμες. Και συμπληρώνει πως *«οι περισσότεροι εκείνων βέβαια εξήμεσαν τας υπέρ το δέον κατηγορίας»* μάλλον επειδή δεν γνώριζαν *«την παρούσαν ημών κατάστασιν»*, δηλ. της αιχμαλωσίας τόσων αιώνων. Ωστόσο επισημαίνει τη σημαντική πρόοδο, που έχει παρουσιάσει *«το ημέτερον έθνος εκ τινων χρόνων»* στη γλώσσα και στις επιστήμες *«και εις την αρχαίαν δόξαν παλινδρομήσαι σπουδάξει»*. Μάλιστα φέρνει ως παράδειγμα για αυτήν την πρόοδο τη σύγκριση που θα κάνει κάποιος περί *«των συγγραφέων ή μεταφρασθέντων βιβλίων»* από την εποχή του Ευγενίου του Βουλγάρεως και Νικηφόρου Θεοτόκη *«μέχρι του νυν»*, δηλ. το 1810, και με την πριν από εκείνη την εποχή και θα δει την συντελεσθείσα πρόοδο.

Τη σύγκριση της αρχαίας δόξας και της καταστάσεως της εποχής του ο ιατρός Σέργιος Ιωάννου σημειώνει στον πρόλογο του βιβλίου του της Ιστορίας της Ιατρικής, που εξέδωσε στην Κωνσταντινούπολη το 1818, στην οποία ο αναγνώστης διαβάσει *«τα λαμπρά ονόματα των προγόνων»*, που λάμπρυναν και τελειοποίησαν την ιατρική τέχνη. Ωστόσο όμως με πόνο συνεχίζει και παρατηρεί πως *«πόσον θέλεις στενάζει, όταν ιδής τας Μούσας του Ελικώνος να φυγαδεύονται από το πάτριον έδαφος, να υπερβαίνωσι τα όρη των Άλπεων, ζητούσαι νέαν πατρίδα εις γην αλλοτρίαν»*. Εκεί όπου ήταν κάποτε τα άγρια δάση στην Ευρώπη και οι λίμνες των ιχθυοφάγων βρίσκονται *«την σήμερα αι λαμπραί Ακαδημιαί, τα Λύκεια και αι Στοαί της Ελλάδος»*. Και εκεί τώρα οι απόγονοι των Ελλήνων ξενιτεύονται και πηγαίνουν εκεί όπου τώρα βρίσκονται *«τα λείψανα της των Προγόνων μαθήσεως»*.

Κομπογιαννίτες και τσαρλατάνοι. Για το σοβαρό πρόβλημα της ελληνικής κοινωνίας με τους κομπογιαννίτες ή τσαρλατάνους, γίνεται αναφορά σε δυο σχετικούς προλόγους. Ο Γεώργιος Ζαβίρας στον πρόλογο του βιβλίου *«Ιατρικαί παραινέσεις»* επισημαίνει ότι πολλοί ασθενείς πέφτουν στα χέρια *«των νομιζομένων ιατρών»*, τους οποίους επίσης αποκαλεί *«κυκλοφόρους»* και *«σακκουλιαρέους»* και οι οποίοι *«επαγγέλονται αναιδώς και ασυνειδότως τα της ιατρικής»* με αποτέλεσμα να *«γίνονται τόσον επιζήμιοι και λοιμοί εις το δυστυχές γένος μας»*, επισημαίνοντας ότι χάνονται περισσότεροι άνθρωποι από την αμάθειά τους, παρά από όλες τις ασθένειες. Παρόμοια γράφει και

ο Ιωάννης Νικολίδης τονίζοντας πως «οι τζαρλατάνοι κάνουν τον ιατρόν ωσάν αι γύφτισαις τον Προφήτην». Μάλιστα τονίζει πως με τα ιατρικά βιβλία, που θα πρέπει να εκδίδονται, «να θεατρισθούν οι γευτιές και τα καμώματα των πομπιωμένων τζαρλατάνων, δια να τα ιξεύρη ο λαός και να αποφεύγη τα άτακτα και τζαρλατάνικα ιατρικά τους, οπού δίδουν». Στα κείμενα των προλόγων τους οι συγγραφείς τονίζουν πως με τα ιατρικά τους βιβλία βοηθούν το λαό να έχει τη σχετική ενημέρωση και να αποφεύγει του τσαρλατάνους¹⁵.

Ιστορία της ιατρικής. Σε τρεις προλόγους γίνεται αναφορά γενικότερα στην Ιστορία της Ιατρικής. Συγκεκριμένα ο Ιωάννης Αδάμης το 1756 στον πρόλογο του βιβλίου για τα φάρμακα, που μετέφρασε, μεταξύ των άλλων παραθέτει και μερικά στοιχεία Ιστορίας της Ιατρικής. Χαρακτηριστικά σημειώνει πως «δεν βλέπτε να αναφέρωμεν αυτόθι ολίγα τινά προς χάριν των φιλαναγνωστών περί αρχαιολογίας της δε της ιατρικής τέχνης», παραθέτοντας εννέα σελίδες από τον σχετικό πρόλογο.

Παρόμοια και ο Ιωάννης Νικολίδης στον πρόλογο του βιβλίου για το «Γαλλικόν πάθος ήγουν η μαλαφράντζα», Βιέννη 1794, εξιστορεί στις σελίδες 9-19 την αρχή και την μετάδοση της νόσου μετά την ανακάλυψη της Αμερικής από τον Κολόμβο και την μεταφορά από τους στρατιώτες του στην Ευρώπη. Μνημονεύει τις διάφορες ονομασίες που αποδόθηκαν επί πλέον σε αυτήν την νόσο, όπως «πάθος φραντζέζικον ήγουν μαλαφραντζέζε», «πάθος καστελλάνικον», «πάθος σπανιόλικον», «αρρωστία τούρκικη», «αρρωστία πορτουγέζικη».

Επίσης την ίδια χρονιά το 1794 ο ιατρός Κωνσταντίνος Μιχαήλ στον πρόλογό του επεξηγεί ότι στο βιβλίο του «Διαιτητική», θεώρησε καλό να προστεθεί και μία «συνοπτική προανάμνησις περί προόδου της ιατρικής», καθώς και για τους διαπρεπείς ιατρούς και

¹⁵ Για την αντιμετώπιση του σοβαρού προβλήματος από τη δραστηριότητα των τσαρλατάνων στην ελληνική κοινωνία της εποχής του, ο Αδαμάντιος Κοραής στο προλογικό κείμενο «Προς τους σπουδάζοντας την Ιατρικήν ομογενείς νέους» του βιβλίου που εξέδωσε στο Παρίσι, 1816, «Ιπποκράτους, το Περί αέρων, υδάτων, τόπων», πρότεινε στους Αρχιερείς, Προεστώτες, Δημογέροντες και Άρχοντες να αυξήσουν τον αριθμό των «αληθινών ιατρών», με αποστολή στα «Ιατρικά σχολεία της Ευρώπης» νέων να σπουδάσουν την ιατρική και μετά να την ασκήσουν στην πατρίδα τους. Βλ. Αδαμαντίου Κοραή, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς*, τόμ. Β', Πρόλογος Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1988, σελ. 376-378.

βέβαια όλα αυτά με κάθε συντομία. Η αναφορά αυτή στην Ιστορία της ιατρικής φέρει τον τίτλο «*Ιστορία συνοπτική περί αρχής και προόδου της ιατρικής τέχνης και τινων περί αυτήν ευδοκιμησάντων ανδρών*» και εκτείνεται σε 136 σελίδες. Μάλιστα έχουμε υποστηρίξει ότι το κείμενο αυτό θα πρέπει να θεωρείται ως η πρώτη ιστορία της ιατρικής στην ελληνική γλώσσα¹⁶.

Στον πρόλογο του βιβλίου του για την Ιστορία της Ιατρικής, που εξέδωσε το 1818, ο Σέργιος Ιωάννου επισημαίνει απευθυνόμενος στον Έλληνα αναγνώστη ότι στην «*Επίτομον ταύτην της Ιατρικής Ιστορίαν*» γνωρίζεις την τέχνη του Ασκληπιού, την οποία «*Πρόγονοι σου*» την «*εξωογόνησαν και περιέθαλψαν και ελάμπρυναν και ετελειοποίησαν*».

Οδηγίες υγιεινής. Σε ένα πρόλογο ο συγγραφέας έχει αναφέρει και μερικές οδηγίες περί υγιεινής. Συγκεκριμένα ο ιατρός Πέτρος Ηπής το 1816 εξέδωσε στη Βιέννη το βιβλίο του σχετικά με την πανώλη, που ήταν και το θέμα της διδακτορικής του διατριβής την ίδια χρονιά. Στον πρόλογο αναφέρει μερικά στοιχεία για την υγεία, πως «*η καθαριότης του σώματος, των πόλεων και των χωρίων είναι ουσιωδέστατον απαιτούμενον της υγείας*». Και στη συνέχεια γράφει τα σχετικά για την προφύλαξη της υγείας, όπως για την αποξήρανση των βάλτων, για τα νεκροταφεία να είναι εκτός της κατοικημένης περιοχής και όχι στις πόλεις και στις εκκλησίες, καθώς και για τα σφαγεία, τα εργαστήρια με τα υφαντήρια, βαφεία, πλυντήρια, βυρσοδεψεία να είναι εκτός της πόλεως. Παρόμοια τονίζει και την επίδραση που έχουν στην υγεία του ανθρώπου η κακή τροφή, προσθέτοντας πως στην αντιμετώπιση της πείνας θα συμβάλει η χρησιμοποίηση των κοκκάλων, των «*γεωμήλων*»¹⁷, των λαχανικών και του «*Ρουμόφρουν ζωμού*», αναγράφοντας τη σύνθεση και την αναλογία του με κοπανισμένο κριθάρι, γεώμηλα, ψημένο ψωμί, ξύδι και νερό. Παράλληλα επισημαίνει ότι «*επειδή ο αγράμματος κοινός λαός δεν μπορεί αφ' εαυτού του ν' αποκτήση αυτάς και άλλας εις τον*

¹⁶ Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η πρώτη Ιστορία της Ιατρικής στην ελληνική γλώσσα*, εκδόσεις Α. Σταμούλης, Αθήνα-Πειραιάς 1994.

¹⁷ Επισημαίνουμε ότι ο όρος «γεώμηλα» για πρώτη φορά εισάγεται στα ελληνικά από τον Πέτρο Ηπής στο βιβλίο του *Λοιμολογία*, Βιέννη 1816, σελ. 14. Πρβλ. Στ. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό των λογίων πλασθεισών από της Αλώσεως μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, Αθήνα 1900, επανέκδοση, Προλεγόμενα Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικά Μελετήματα 4*, Αθήνα 1980, σελ. 242, όπου όμως μνημονεύεται το έτος 1828 σαν πρώτη καταγραφή του όρου.

κοινωνικόν βίον αναγκαιοτάτας γνώσεις» προτείνει όπως από τον άμβωνα οι πνευματικοί και ιεροκήρυκες μετά τις διδαχές τους να διδάσκουν και «των επιστημών τα νόματα» για να εξαλειφθούν οι δεισιδαιμονίες από τον λαό.

Επίσης ο τυπογράφος Νικόλαος Γλυκός στο κείμενό του «Προς τους φιλομαθείς αναγινώσκοντας» του βιβλίου που εξέδωσε στην Βενετία το 1777 του διάσημου ιατρού της Λώζάννης Tissot «Αυνανισμού επιτομή», αφού δίνει την επεξήγηση του όρου «αυνανισμός»¹⁸ από τον δευτερότοκο υιό του Ιούδα, Αυνάν, παραθέτει όλα τα επακόλουθα στον οργανισμό από την χρήση του αυνανισμού.

¹⁸ Οι όροι «αυνανισμός» και «αυνανιστής» εισάγονται έκτοτε στην ελληνική γλώσσα. Βλ. Στ. Κουμανούδης, *Συναγωγή...*, ό.π., σελ. 179, όπου όμως παρατίθεται έργο του 1876 για τον όρο «αυνανιστής»

Τα ιατρικά βιβλία, που εκδόθηκαν με προλόγους κατά τον προεπαναστατικό αιώνα (1724-1821)

1. Σταύρος Μουλαϊμης, *Αντιδοτάριον. Περί των ιοβόλων δηγμάτων. Και τινων άλλων τούτοις ομοίων*. Βενετία 1724.
-«Τη Θεοτόκω και Αειπαρθένω Μαρία», (σελ. 5).
-«Πάσι τοις εντευξομένοις», (σελ. 3).
2. Αντώνιος Στρατηγός, *Διδασκαλία θεωρηκοπρακτική περί των πυρετών*, Βενετία, 1745.
-«Τω φιλομαθεί Αναγινώσκοντι ευ πράττειν», (σελ. 4).
3. Ιωάννης Αδάμης, *Σύντομος Ερμηνεία περί της ενεργείας και ωφελείας μερικών εκλεκτών και δοκιμασμένων ιατρικών*, Άλλη 1756.
-«Πάσι τοις εντευξομένοις την πολυπόθητον υγείαν και την παρά Θεού σωτηρίαν», (σελ. 14).
4. Θωμάς Μανδακάσης, Καστοριανός, *Όμοια των ελλειπόντων ομοίων ίαματα. De similibus similium deficientium medisina*, Dissertatio, Lipsiae 1757.
-«Τους εν Λειψία κατά το παρόν διατρίβοντας εντιμοτάτους πραγματευτάς εκ των Ελλήνων φίλους και συμπατριώτας μου, ηδέως ασπάζομαι», (σελ. 4).
5. Γεώργιος Βεντότης, *Αυνανισμού επιτομή*, Βενετία 1777.
-«Τω εξοχοτάτω και εντιμοτάτω άρχοντι ιαδρώ κυρίω κυρίω Νικολάω Σκουλιδά την εγκάρδιον πρόσρησιν», (σελ. 5).
-«Προς τους φιλομαθείς αναγινώσκοντας, ο τυπογράφος του παρόντος βιβλιαρίου χαίρειν» (Νικόλαος Γλυκός), (σελ. 14).
6. Κωνσταντίνος Μιχαήλ, *Εγχειρίδιον του εν ιατροίς σοφωτάτου Τισσότου, διαλαμβάνον περί της των πεπαιδευμένων τε και άλλων ανθρώπων υγείας*, Βιέννη 1785.

- «Τω εκλαμπροτάτω, εξοχωτάτω και σοφωτάτω εν
ιατροίς κυρίω κυρίω Κονράδω Σοχέρρ, εμοί σε
σεβασμιωτάτω», (σελ. 5).
-«Προς τον αναγνώστην», (σελ. 14).
7. Γεώργιος Ζαβίρας, *Ιατρικαί παραινέσεις*, Πέστη 1787.
-Αφιέρωση στον συγγραφέα καθηγητή Σαμουήλ Ρατζ
(δίγλωσση ελληνικά-λατινικά, σελ. 6).
-«Προοίμιον του μεταφραστού», (σελ. 4).
8. Γεώργιος Ζαβίρας, *Ονοματολογία βοτανική*, Πέστη 1787.
-«Τω ευγνώμονι αναγνώστη», (σελ. 6).
9. Κωνσταντίνος Μιχαήλ, *Διαιτητική, ής προτέτακται και Ιστορία
συνοπτική περί αρχής και προόδου της Ιατρικής επιστήμης και
τινων περί αυτήν ευδοκιμησάντων ανδρών*, Βιέννη 1794.
-«Τω εκλαμπροτάτω, ενδοξοτάτω και ευκλεεστάτω
κυρίω κυρίω Αντωνίω Ελευθ. Βαρόνι τω Σταιρκ»,
(σελ. 16).
-«Τω αναγνώστη», (σελ. 6).
Β' έκδοση, Βενετία 1809.
-«Σπυρίδων Βλαντής τοις εντευξομένοις το χαίρειν»,
(σελ. 2).
10. Ιωάννης Νικολίδης, *Ερμηνεία περί του πως πρέπει να
θεραπεύεται το γαλλικόν πάθος ήγουν η μαλαφράντζα*, Βιέννη
1794.
-«Προοίμιον», (σελ. 41).
11. Κήρυκος Χαιρέτης, *Εγχειρίδιον της των ζώων οικονομίας*,
Βενετία 1798.
-«Τω εξοχωτάτω και εν ιατροίς αρίστω κυρίω κυρίω
μοι Δημητρίω Χαιρέτη τω τιμαλφεστάτω θείω, την
προσήκουσαν αποδίδωμι πρόσρησιν», (σελ. 5).
-«Τοις εντευξομένοις ο συγγραφεύς χαίρειν» (σελ. 5).
12. Γεώργιος Χρυσοβελόνης, *Ομιλία φυσιολογική*, Βιέννη 1802.
-«Πάσι τοις ερασταίς της σοφίας Γεώργιος
Χρυσοβελόνης ο ιατρός τον οφειλόμενον ασπασμόν»,
(σελ. 9).

13. Αναστάσιος Γεωργιάδης, *Ιωάννου Δανιήλου Μεσγέρου Ιατροφιλοσοφική ανθρωπολογία*, εν Βιέννη 1810.
-«Πρόλογος του μεταφραστού», (σελ. 33).
14. Αναστάσιος Γεωργιάδης, *Αντιπανάκεια*, Βιέννη 1810.
- «Γω Αιδεσιμωτάτω εν ιερέυσι και φιλοστοργοτάτω μοι πατρί κυρίω Γεωργίου Χριστοδούλου τα μεθ' υϊκής υποκλίσεως ταπεινάς προσκυνήσεις μου», (σελ. 4).
-«Πρόλογος», (σελ. 9).
15. Κωνσταντίνος Δάρβαρις, *Εγχειρίδιον περί συντηρήσεως υγείας στομάχου*, Ιάσιο 1814.
-«Γω ευγενεστάτω άρχοντι μεγάλω Ποστελνίκω κυρίω μοι Αλεξάνδρω Μαυροκορδάτω την ταπεινήν μοι απονέμω προσκήνυσιν», (επιμελητής έκδοσης Μ. Βερνάρδος), (σελ. 4).
16. Ιωάννης Σεραφεΐμ, *Διατριβή περί των εν γένει χολερικών πυρετών*, Παρίσι 1815.
-«Ο μεταφραστής προς τον αναγνώστην, Γεώργιος Κοζάκης Τυπάλδος», (σελ. 3).
-Προσφώνηση του συγγραφέα Ιωάννη Σεραφεΐμ στον ηγεμόνα Ουγγροβλαχίας Ιωάννη Καρατζά, στον Μητροπολίτη Ουγγροβλαχίας και τους Άρχοντες Ουγγροβλαχίας, (σελ. 4).
-«Πρόλογος», (σελ. 8).
17. Πέτρος Ηπήτης, *Λοιμολογία ή περί πανώλης*, Βιέννη 1816.
-«Πρόλογος», (σελ. 17).
18. Σέργιος Ιωάννου, *Πραγματείας Ιατρικής. Τόμος Πρώτος, περιέχων Επίτομον Ιστορίαν της Ιατρικής Τέχνης*, Κωνσταντινούπολις 1818.
-«Τοις εντευξομένοις», (σελ. 5).
19. Διονυσίου Πύρρου, *Φαρμακοποιΐα γενική*, Κωνσταντινούπολις 1818.

- Αφιέρωση στον Πατριάρχη Ιεροσολύμων και πάσης Παλαιστίνης,
(σελ. 4).
-«Εξοχώτατε κύριε Ραζή χαίροις»¹⁹, (σελ. 6).

20. Διονύσιος Καρούσος, *Νουθεσίαι προς τους εγκατοίκους της εξοχής περί των φαρμακίων*, Κορφού 1818.
-«Προς τους κυρίους Χειρουργούς της Πεδιάδος και προς οιονδήποτε ζηλωτήν Πολίτην, ο συγγραφεύς, (σελ. 2).
-«Προλεγόμενα, (σελ. 1).
21. Σπυρίδων Βλαντής, *Υγιεινατάριον, ήτοι τέχνη δια να ζήση ο άνθρωπος υγιής και πολυχρόνιος*, Βενετία 1820.
-«Ο τυπογράφος Μιχαήλ Γλυκύς», (σελ. 2).

¹⁹ Δημήτριος Ραζής, ιατρός.